

Оксана ДЕСЯТНЮК

ТЕОРЕТИЧНІ ДОМІНАНТИ МОДЕЛЮВАННЯ АНТИРИЗИКОВИХ ЗАХОДІВ У СФЕРІ ОПОДАТКУВАННЯ

Акцентовано увагу на специфічних проблемах моделювання системи антиризикових заходів у податковому середовищі, виокремлено основні групи антиризикових заходів і типи суб'єктів для формування векторів попередження і мінімізації ризиковості розбудови податкової системи та систематизовано теоретичні домінанти моделювання антиризикових заходів у сфері оподаткування.

Нестабільність і суперечливість податкової системи України спричиняють не лише складну діалектичну структуру ризиковості її функціонування, а й значно ускладнюють розвиток. Непрогнозовані результати, характерні для більшості рішень, у сфері оподаткування приймаються в умовах ризиків як зовнішнього характеру – економічних, політичних тощо, так і внутрішнього – власне податкових. Надзвичайна різноманітність ризиків і їхній негативний вплив на ефективність розбудови податкової системи свідчить про нагальну необхідність розробки векторів попередження і мінімізації її ризиковості. Це потребує відповідного моделювання антиризикових заходів у сфері оподаткування з ознаками системності й оптимальності, в результаті чого можливо підвищити ефективність моніторингу ризиків загалом і практичного управління ними зокрема.

Вирішення цього завдання є доволі складним з огляду на існуючу неузгодженість критеріїв оцінювання ефективності податкової системи з точки зору їхніх економічних і соціальних аспектів. Так, за словами нобелівського лауреата Дж. Стігліца: "Більшу частину результатів оподаткування

в галузі ефективності важко оцінити і вони незначні" [1, 369].

У податковій теорії дослідження такі проблеми зводяться до з'ясування критеріїв так званого "оптимального оподаткування". Проте, як більшість глибоких наукових концепцій, в теорії оптимального оподаткування не розглядаються прикладні напрямки вирішення питань, а лише встановлені окремі положення пізнавального характеру [2, 25]. Всі бездоганні з точки зору економічної ефективності висновки зазначеної теорії з часом втрачають свою актуальність і не мають шансів на практичне впровадження, оскільки вони підлягають постійним політичним, економічним і соціальним обмеженням. Відтак, відсутність чіткої структуризації критеріїв ефективності оподаткування значно ускладнює проблему формування векторів попередження і мінімізації ризиковості розбудови податкової системи та відповідно моделювання адекватної системи антиризикових заходів у податковому середовищі.

З огляду на це, метою статті є виокремлення теоретичних основ моделювання антиризикових заходів у сфері оподаткування.

У широкому аспекті моделювання є методом наукового пізнання об'єкта, який відображає його найважливіші риси і властивості

для досягнення певної мети дослідження за обраної системи гіпотез. З погляду теорії моделювання, податкову систему відносимо до класу динамічних і складних, елементи якої перебувають у тісній, неперервній взаємодії. Водночас вона є фінансовою підсистемою стосовно суспільства загалом, розвиток якого не вичерпується податковими процесами [3]. Власне суспільство з певною політичною системою, соціальною структурою і морально-етичними принципами є зовнішнім середовищем прояву податкових ризиків. Тому стратегія формування векторів попередження і мінімізації ризиковості розбудови податкової системи ґрунтується на врахуванні можливого впливу ризиків як на саму податкову систему, так і на суспільство загалом.

Отже, основою формування векторів попередження і мінімізації ризиковості розбудови податкової системи є моделювання системи антиризикових заходів з достатньою адекватністю відтворення властивостей сфери оподаткування, які спричиняють її ризиковість. Власне ці властивості виступають гіпотезами моделювання. Адекватність моделювання зазначеної системи досягається за умови достатнього ступеня відображення закономірностей її функціонування у процесі розбудови податкової системи і зовнішньому середовищі щодо останньої.

Значною перешкодою для досягнення зазначеного є проблема забезпечення моделювання об'єктивною та якісною інформацією. Повнота і точність вихідної інформації, реальні можливості її збору справляють визначальний вплив на вибір антиризикових заходів. Так, для їхньої системності й адекватності інформація розподіляється наступним чином:

- з метою економічного спостереження і виявлення ризиків – стосовно процесу становлення, розвитку і сучасного стану податкової системи;

- з метою передбачення ризиків – стосовно прогнозів розбудови, внутрішніх і зовнішніх параметрів очікуваних змін реформування податкової системи.

Зазначимо специфічні проблеми, які стосуються моделювання системи антиризикових заходів у податковій сфері. По-перше, процесу оподаткування характерні закономірності, які виявляються на підставі лише масових спостережень. По-друге, динамічність процесу оподаткування, мінливість його параметрів і структурних відношень потребують постійного моніторингу та коригування інформації. По-третє, навмисна і технічна деформація показників державної звітності унеможлиблює реальне кількісне вимірювання ризиків, тому в моделюванні переважають якісні критерії їхнього оцінювання.

Отже, для розбудови податкової системи поряд із реальною невизначеністю, зумовленою властивостями процесу оподаткування, характерною є так звана "інформаційна", пов'язана із необ'єктивністю і неповнотою даних. Відтак, реальна та інформаційна невизначеності в сукупності є характерною домінантою вибору критеріїв оптимізації системи попередження та мінімізації ризиків податкової системи.

Повертаючись до ефективності податкової системи, зазначимо, що в основі моделювання системи антиризикових заходів у податковому середовищі важливо враховувати інтереси всіх суб'єктів оподаткування. Жодна теоретична податкова концепція не обмежується економічним змістом ефективності, а виокремлює не менш важливу її складову – соціальну. "Оптимальна структура оподаткування визначається як структура, яка максимізує благополуччя суспільства, в якому рівновага між чистими втратами і нерівністю відображає відношення до рівності та ефективності" [1, 449].

Проте податкова система України є далекою від критеріїв оптимальності, оскільки

на ухвалення податкових рішень впливають фактори, які не дають змоги виражати позиції соціальної справедливості і суспільного добробуту. Це, зокрема, лоболінг (обмін голосами), лобювання, утворення груп, об'єднаних інтересами, виникнення політичних кон'юнктурних циклів, що пов'язані з періодичністю проведення виборів до парламенту [1, 258]. Професійний державний апарат, який виконує функції управління оподаткуванням і покликаний керуватися інтересами суспільства, забезпечує частіше групові інтереси державної бюрократії і власні, ніж суспільні. Домінуючі групові та індивідуальні інтереси державної бюрократії вступають в конфлікт із суспільними, разом з цим визначаючи напрямки реалізації податкової політики.

Зазначені явища суттєво впливають на прийняття рішень у сфері оподаткування, часто спричиняючи неоптимальність формування дохідної і видаткової складових бюджету. Відтак, загальна ефективність оподаткування потребує вираження в оціночних групах тих показників, які відображають інтереси усіх його суб'єктів: фіскальну достатність, економічну ефективність і соціальну справедливість.

Ці вимоги є наступною домінуючою моделювання системи антиризикових заходів у сфері оподаткування і водночас складають його головне протиріччя, оскільки в конкретних податкових стратегіях часто взаємовиключають одна одну. Об'єктивність цього протиріччя полягає в тому, що фіскальна достатність та економічна ефективність оцінюються за допомогою математичних критеріїв, які відсутні для соціальної справедливості.

В нашій країні діють фактори, що зумовлюють значні відхилення величини сукупних податкових надходжень від реальної вартості суспільних благ, виробництво яких фінансується за рахунок цих надходжень, отже, зумовлюють порушення принципу еківа-

лентності між ними. Зокрема, це розкрадання державних коштів, марнотратство тощо.

Ситуація ускладнюється існуванням також суб'єктивної особливості протиріччя критеріїв ефективності, яка відображається в реальних діях суб'єктів податкових правовідносин. Так, податкове регулювання державою ринкового механізму взаємодії попиту і пропозиції є причиною неповернених втрат і завищення податкового навантаження. Результатом цього є зрушення оптимальних точок рівноваги, спотворення стимулів, втрата ефективності і негативна реакція платників податків. Моделювання поведінки останніх також є доволі абстрактним. Враховуючи те, що вплив податків на стимули виявляється через ефекти доходу або його заміщення, дія яких є різноплановою, то неможливим є визначення загального результату.

Втручання держави у сфери, які не є об'єктом державного регулювання при одночасному невиконанні власних функцій негативно впливає на ефективність будь-яких рішень у сфері оподаткування. Власне за такої негативної державної активності виникає реальна загроза стихійного вибору моделі розбудови податкової системи, масштаби якої будуть визначатися можливостями фіскальної достатності державного апарату. Звичайно, для трансформаційних процесів ці явища не є аномальними, проте їхня системність значно підвищує національну небезпеку в державі.

Отже, наступною вихідною домінуючою моделювання системи антиризикових заходів у сфері оподаткування є свідомий вибір суспільством моделі державного регулювання, який узгоджений із визначеністю соціально-економічної системи. Відтак, цілісне моделювання зазначеної системи є складним завданням, оскільки потребує зведення до єдиної міри принципово різних критеріїв та інтересів. Тому його результати з точки зору оптимальності векторів попередження

та мінімізації ризиковості податкової системи наперед вважаємо умовними.

Щодо вибору критеріїв оптимізації, дослідники загальної теорії ризикології вважають, що умови загальногосподарського оптимуму не можуть бути "безвартісними", при цьому як критерій господарсько-економічних пропорцій виокремлюють передусім вартісну величину [4]. Саме поняття "оптимальний" найбільшою мірою виражає дефініція "найкращий", "той, що найкраще вирає у затратах" [5]. Проте з практичного боку при визначенні оптимального складу заходів мінімізації ризиків необхідно враховувати не лише фінансові наслідки, а й виробничо-економічні та соціальні. З огляду на це, оптимальною програма антиризикових заходів буде навіть тоді, коли вона досягається не з найменшими затратами коштів [6, 135–136].

Економічній науці відома значна кількість різних засобів оптимізації, які залежать безпосередньо від видів діяльності і сфер застосування. Очевидно, що найточніші результати можна отримати при застосуванні математичних розрахунків. Проте математичний розрахунок оптимальних пропорцій потребує достатнього обсягу кількісних даних, що в економічній сфері часто є неможливим. Так, за оцінюванням економіста і статиста Г. Едельгауза, економіка – це єдина галузь знань, де розрахункові дії не обов'язково супроводжуються достовірністю, надійністю і стабільністю показників [7, 4].

Аналіз фахової літератури дає змогу виокремити для формування векторів попередження і мінімізації ризиковості розбудови податкової системи три основні групи антиризикових заходів: превентивні; обмежувальні; компенсаційні.

Превентивними є заходи, спрямовані на недопущення ризиків, тому в управлінні податковими ризиками саме їх визначено першочерговими, оскільки вони дають змогу уникнути втрат, пов'язаних з ризиками. На

відміну від них, обмежувальні антиризикові заходи спрямовані на стримування розвитку ризиковості та зменшення величини втрат від появи ризиків, яких неможливо уникнути. Так, щодо превентивних вони є вторинними. Третинними, тобто тими, що вступають у дію, коли превентивні й обмежувальні заходи не дають належного результату, визначено компенсаційні антиризикові заходи, метою реалізації яких є відшкодування втрат від ризиків. Всі антиризикові заходи у податковому середовищі є взаємозалежними, тому їхня ефективність залежить від комплексності і системності підходу до реалізації. Проведене дослідження дає змогу змоделювати цю взаємозалежність у табл. 1.

Вибір інструментарію і стратегії антиризикових дій залежить від результатів аналізу ризиків оподаткування, який здійснюється на основі оцінювання їхніх якісних і кількісних показників. Основну інформаційну базу для проведення економічного аналізу кожної ризикогенної ситуації і вибору антиризикової стратегії розбудови податкової системи становлять матеріали діагностування відхилень у її функціональних властивостях та економічних спостережень за проявом ризиків. Цей підхід є наступною домінантою моделювання системи оптимальних варіантів захисту від податкових ризиків.

За такого оптимізаційного підходу в теорії ризикології оподаткування виокремимо три типи суб'єктів для формування векторів попередження і мінімізації ризиковості розбудови податкової системи. Це:

– держава, яка, з одного боку, регулює функціонування суб'єктів господарювання за допомогою інструментів податкової політики і таким чином впливає на їхню виробничу активність, економічну ефективність і ставлення до податкової системи, а з іншого – формує відношення громадян – споживачів суспільних благ до оподаткування через реалізацію функцію соціальної справедливості;

Таблиця 1

Моделювання системи заходів попередження
та мінімізації ризиків податкової системи *

Антиризикові заходи	Об'єкт пізнання	Мета і напрями розробки	Сфера застосування
<i>Превентивні</i>	Ризики оподаткування	Усунення причин виникнення ризиків	Ідеологічне, правове, економічне та моральне середовище виникнення ризиків
<i>Обмежувальні</i>	Розмір втрат від дії ризиків	Усунення факторів, що сприяють виникненню причин і спричиняють збільшення ризиків	Соціально-економічні, організаційно-управлінські та нормативно-правові умови збільшення ступеня ризиковості
<i>Компенсаційні</i>	Частина втрат, яка підлягає відшкодуванню	Зменшення втрат бюджету внаслідок мінімізації податкових ризиків	Відповідальність за вчинення податкових правопорушень, управління податковим боргом та механізм регулювання банкрутства

* Сформовано автором на основі комплексного дослідження антиризикових заходів у сфері оподаткування.

— суб'єкти господарювання, діяльність яких визначається податковою політикою, техніко-економічними характеристиками і ринковими відносинами та впливає на забезпечення фіскальної достатності держави;

— споживачі суспільних благ, які задіяні опосередковано у податковому механізмі, проте своїми діями впливають на економічну ефективність суб'єктів господарювання і фіскальну достатність держави.

У процесі формування векторів зменшення ризиковості розбудови податкової системи в якості цільових функцій виступають критерії таких видів:

а) абсолютні:

— для держави: максимум фіскальної достатності, тобто податкових надходжень до бюджету і валового внутрішнього продукту;

— для суб'єкта господарювання: максимум чистого прибутку й обсягу виготовленої продукції, мінімум виробничих затрат і податкових платежів;

— для громадян-споживачів: максимум соціальних благ і трансфертних платежів, мінімум податкових виплат;

б) відносні:

— для держави: максимальні темпи зростання економіки і можливість забезпечення соціальних благ, мінімальні подат-

кове навантаження на суб'єктів господарювання і рівень інфляції;

— для суб'єкта господарювання: максимальний рівень рентабельності, мінімальний — фондоемкості і ресурсоемкості;

— для громадян-споживачів: максимальний рівень заробітної плати, мінімальний — цін на товари і послуги.

На відміну від абсолютного критерію цільова функція у відносному вираженні має переваги, які полягають у наочності змін одних характеристик функціонування податкової системи щодо інших критеріїв оптимізації. Власне оцінювання відносних критеріїв є свідченням ризиковості цієї системи й основою моделювання системи антиризикових заходів.

Отже, будь-які заходи попередження та мінімізації ризиковості розбудови податкової системи безпосередньо або опосередковано здійснюють певний регулюючий вплив на усіх суб'єктів податкових правовідносин. Разом з цим, сфера їхнього ефективного застосування обмежена.

По-перше, використання антиризикових заходів не завжди забезпечує гарантоване отримання очікуваного результату. Існує ймовірність впливу негативних факторів чи форсмажорних обставин, які можуть знівелювати доцільність тих чи інших заходів.

Відтак, систему заходів попередження та мінімізації ризиковості розбудови податкової системи розглядаємо не як універсальний ефективний засіб протидії ризикам, а як один із домінуючих її елементів, який здатний забезпечити отримання позитивного результату тільки в комплексі з іншими, зокрема на основі виявлення, оцінювання та подальшого моніторингу податкових ризиків.

По-друге, теоретично ефективні антиризикові заходи не завжди можуть забезпечити очікуваний результат на практиці через відсутність чіткого й однозначного механізму їхньої дії. З огляду на це, їхнє застосування необхідно ретельно оцінювати та чітко регламентувати.

По-третє, розробка заходів попередження та мінімізації ризиковості розбудови податкової системи завжди пов'язана з відповідними витратами, які в практичній діяльності можуть перевищити очікуваний результат. Це також призведе до неефективності відповідних заходів.

По-четверте, будь-який антиризиковий захід має певний строк застосування, тому оцінювання його ефективності базується на результатах і витратах за весь період дії з обов'язковим урахуванням різночасовості їхнього виникнення.

Таким чином, антиризикові заходи є суб'єктивними як для кожного окремого суб'єкта податкових правовідносин, так і для наслідків їхнього застосування. Тому їх необхідно сприймати за параметрами, щодо яких треба діяти свідомо і впливати на ризики не лише з метою попередження і мінімізації, а й компенсації.

Проведене дослідження свідчить, що, по-перше, стратегія управління податковими ризиками потребує врахування необхідності моделювання системи антиризикових заходів і таким чином створення можливостей впливу на зменшення ризиковості розбудови податкової системи, по-друге, антири-

зикові заходи пов'язані між собою, по-третє, вони є інструментарієм ефективності формування векторів попередження і мінімізації ризиків у сфері оподаткування за умови застосування розглянутого комплексного підходу до моделювання системи цих заходів. Тому для науки в подальшому об'єктивно необхідним є детальне дослідження можливих критеріїв превентивних, обмежуючих і компенсаційних заходів з позиції їхнього впливу на зменшення ризиковості розбудови податкової системи України.

Література

1. Стігліц Дж. Е. Економіка державного сектора: Пер. з англ. А. Олійника, Р. Скільсько-го. – К.: Основи, 1998. – 703 с.
2. Горский И. В. Эффективность и справедливость в налоговой системе России // *Налогообложение: проблемы науки и практики* – 2009: Моногр. / Под. ред. проф. Ю. Б. Иванова. – Х.: ФЛП Либуркина Л. М.; ИД "ИНЖЭК", 2009. – 296 с.
3. Забродский В. А., Кизим Н. А. Собственность, экономическая безопасность и государство. – Харьков: АО "Бизнес-Информ", 1977. – С. 32–68.
4. Heilmann W.-R. Risikotheorie – ein Elfenbeinturm der Versicherungswirtschaft? // *Versicherungswirtschaft*. – 1986. – № 14. – S. 878–881.
5. Schulz-Kirchner U. Optimale Geldversorgung im Rahmen alternativer Geldangebotsformen. – Frankfurt am Main – Bern – New York – Nancy: Peter Lang, 1984. – 218 s.
6. Клапків М. С. Страхування фінансових ризиків: Моногр. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 570 с.
7. Эдельгауз Г. Точность, надежность и устойчивость экономических показателей. – Ленинград: Изд-во Ленинград. ун-та, 1971. – С. 4.